

УДК 355.469.2(497.1)“1918/1941”

930.85(497.11)“1918/1941”

doi 10.46793/LZ-LIV2.007R

ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Примљен: 06. 08. 2024.

Прихваћен: 11. 09. 2024.

Др Раде Ристановић*

виши научни сарадник

Институт за савремену историју, Београд

**„ДАНАС АВИОНИ ВРШЕ НАПАД НА БЕОГРАД“: БЕОГРАДСКА
ЈАВНОСТ И ОПАСНОСТ ОД НАПАДА ИЗ ВАЗДУХА 1918-1941.**

Апстракт: Ове године се навршава 80 година од савезничког бомбардовања Београда, Лесковца; Ниша и других градова Краљевине Југославије. Током Другог светског рата становници ове државе и њихова имовина страдали су и од нацистичких бомби. У широј јавности укорењено се стереотип да су грађани Краљевине били изненађени овим новим видом ратовања и да су бомбардовање дочекали попуно неспремни. Аутор овог рада настојаће да кроз анализу најтиражнијих дневних новина утврди шта су и у којој мери грађани Београда знали о опасности од напада из ваздуха током међуратног периода. Пратићемо ову тему на четири тематска колосека. Први представља анализа извештавања штампе о бомбардовањима градова током Шпанског грађанског рата и почетном периоду Другог светског рата. Други је усмерен ка детектовању и анализи аналитичких чланака који су са стручно-теоријске стране сагледавали ову тему. У трећој тематској целини покушаћемо да укажемо на иницијативе власти у овом сегменту, као и реакцију грађана на исте. Аутор је у последњој тематској целини настојао да кроз анализу огласа утврди у којој мери је ова тема ушла у свакодневницу грађана. Рад је настао на основу анализе писања најтиражнији дневних новина и релевантне литературе.

Кључне речи: Београд, јавност, ваздушна опасност, Краљевина Југославија, бомбардовање

*

Увод

Према истраживању британског историчара Ричарда Оверија модерно бомбардовање из ваздуха је прва применила бугарска војска током Првог балканског рата 1912. Овај изум дело је капетана Симеона Петрова који је прилагодио одређени број граната за употребу у авиону. Овај смртоносни товар испоручио је пилот Радул Милов на једну од турски железничких станица 16. октобра 1912. Са употребом авијације у ове сврхе настављено је и током Првог светског рата. Током овог сукоба први пут

* raderistanovic@hotmail.com

је авијација коришћена за извођење стратегијског бомбардовања, али су ефекти истог, у односу на друге видове разарања, били готово безначајни. Као највеће операције истичу се немачко бомбардовања обалских градова Велике Британије и престонице Лондона. Овакви напади указали су на потребу организовања ваздушне одбране и по први пут коришћено је анти-авионско оружје. Током 1917. у Великој Британији организована је и прва примитивна цивилна одбрана, која се састојала од импровизованих склоништа и система за узбуну.¹

Без обзира на наведене скромне ефекте, након Првог светског рата, постало је јасно да ће бомбардовања из ваздуха у перспективи заузети значајније место у стратегији ратовања. Већ у првим послератним годинама поједини војни теоретичари истицали су да се начин вођења рата променио и да ће у будућим сукобима бити важно да се муњевито уништи непријатељска авијација, индустрија и цивили. Након искуства Првог светског рата и проналаском нових типова наоружања постојала је реална претња да ће у будућим сукобима цивили страдати у много већим размерама. У првој половини двадесетих година 20. века присутни су чланци у светског штампи који упозоравају да ће авиони бити способни да избацувањем смртоносног гаса потрују, за само три сата, град величине Лондона. Током овог периода долази и до интензивног објављивања разних приручника који су указивали на опасност од напада из ваздуха са две основне тезе – да ће се велики градови наћи на мети разарања и да ће степен штете бити разарајући. Бомбардовање отровним гасом представљено је као метод који ће се највише употребљавати и који ће имати највеће последице по цивили. Ова тема била је и јако заступљена у политичком дискурсу. Бројни су политичари који су у различитим европским земљама говорили о опасности од напада из ваздуха.²

Како се заоштравали ситуација на међународном плану и како су изубијали појединачни ратни сукоби, током којих је коришћена авијација у ове сврхе, тема је била све актуелнија. Страх је посебно завладао када је светска јавност сазнала да је италијанска авијација током напада на Етиопију бацала гас на војску и цивили. Европска јавност је била посебно шокирана поражавајућим ефектима бомбардовања града Гернике од стране италијанско-немачке авијације током Шпанског грађанског рата 1937. Након овог догађаја није више било дилеме да је бомбардовање градова и цивила постало саставни део ратовања. Овако стање резултирало је да тема заштите, спречавање и умањивања потенцијалне штете од напада из ваздуха не буде само војно, већ и политичко питање. На међународном

¹ Више о овој теми у: Richard Overy, *The Bombing War: Europe 1939-1945.*, London: Pinguin books, 2013.

² Исто.

плану остварено је низ иницијатива, којима је безуспешно, покушавано да се оствари консензус и успостави међународни правни оквир који ограничавао употребу авијације у ове сврхе.

Већ током двадесетих година поједине земље у Европи усвојиле су и спроводиле законе о цивилној одбрани који су требали да обезбеде оквире за амортизовање последица напада из ваздуха. Већина наведених планова подразумевала је изградњу великог система који би био способан да правовремено упозори, обезбеди адекватну заштиту за цивиле и организује и спроводи санирање последица. Реализација овако амбициозних планова представљала је проблем и за најразвијеније земље тадашње Европе. Била су неопходна огромна финансијска средства, која су у појединим земљама била на нивоу половине војног буџета. Суочени са овим проблемом у многим европским земљама оријентисали су се на импровизацију и уштеду. У већини склоништа су масовно грађена само у главним градовима. Усвајани су планови о масовној евакуацији становништва, као економичније решење. Улаган је напор да се произведе гас маска за сваког човека и формирају и увежбају јединице које би биле задужене за деконтаминацију. Мобилисани су цивили и обучавани да ублаже последице напада из ваздуха.³

Од напада Немачке на Пољску 1. септембра 1941. и избијања Другог светског рата у многим европским градовима почеле су редовно да се оглашавају сирене за узбуну. Становници су узимали своје маске и ужурбано ишли у склоништа. Међу људима је завладао страх и паника. Многи су носили маске у страху од бомбардовања гасом. Без обзира што је у овим првим данима узбуна била лажна, како то указује историчар Ричард Овери, машта и стварност су се судбински испреплетале.⁴

Доношење правних легислатива и стварање институционалних предуслова

Процес припреме земље и становништва Краљевине Југославије за нападе из ваздуха текао је на три колосека. Први је био доношење процедура и обука војних и цивилних чиниоца који су део овог процеса. Други је представљао вршење свеобухватне пропагандне како би се што шири слој становништва упознао са најважнијим елементима и увидео важност овог процеса. Трећи је био практичне природе и састојао се у извођењу вежби приликом којих је симулиран напад и одбрана.⁵

³ Исто.

⁴ Исто.

⁵ „Како се замишљају напади из ваздуха и вежбе становништва“, Правда, 6. јануар 1934, 31.

Први значајан и свеобухватан документ који је на државном нивоу регулисао ову област била је „Уредба о заштити од напада из ваздуха“ из априла 1939. Општа одбрана имала је задатак да „што потпуније одбрани и заштити становништво и народну имовину од дејства свих непријатељских нападних средстава из ваздуха“. Штаб територијалне ваздушне одбране и њему подређене јединице противавионске артиљерије и митраљеза, рефлекторске јединице, прислушне службе, ловачке авијације, осматрачка служба са балонима и средствима за везу и обавештавање сачињавали су територијалну ваздушну одбрану. Други сегмент заштите била је употреба свих средстава пасивне одбране за заштиту становништва и имовине. Заштита од напада из ваздуха подразумевала је организацију „хемијске, санитарске и техничке службе“ и „других помоћних служби (пропаганде, школа, курсева и вежбања) и исељавање становништва.“⁶

Главну надлежност имало је Министарство војске и морнарице тј. Инспекција земаљске одбране. Активна одбрана била је у надлежности војних власти, а припремне радње морали су да „изводе банске управе уз помоћ војних власти“. У главном, граду Команда Београд била је надлежна за активну одбрану, а Управа града Београда пасивну припрему. Образован је „Одбор за заштиту од ваздушних напада града Београда“ (са Земуном и Панчевом) који је имао задатак да руководи целокупним овим процесом. На челу одбора био је Командант Београда, а „Управник града Београда, и Председник градског поглаварства града Београда потпредседници одбора“. Поред председништва, 30 институција, удружења и установа делегирани су чланове за овај одбор. По надлежности и стручности Одбор је био подељен на осам пододбора.⁷ Уредбом су прописане и мере које су морале да спроведу „приватна предузећа, самосталне установе и велике грађевине“, установљена је процедура за доношење планова и вођење спискова обвезника за заштиту од напада из ваздуха.⁸

У августу 1940. усвојене су измене и допуне ове Уредбе које су правно регулисале и издвојиле област евакуације „деце и породиља са одојчадима из места“. Овај процес поверен је Министарству унутрашњих послова, Министарству социјалне политике и народног здравља, Југословенској унији за заштиту деце и другим повезаним институцијама и организацијама. Тачно је одређена улога и ингеренције сваког од поменутих чиниоца. Са оваквом правном легислативом и организационом структуром Краљевина Југославија је дочекала Априлски рат 1941.

---

⁶ „Уредба о заштити од ваздушних напада“, *Службени војни лист*, 26. април 1939, 553, 554.

⁷ *Исто*, 567-577.

⁸ *Исто*, 577-584.

Свет и опасност из ваздуха

Читаоци су редовно извештавани које кораке предузимају и како тече процес изградње система заштите од напада из ваздуха у другим европским земљама. Као што смо истакли током тридесетих година у већини земаља овај процес је попримио институционалне размере. Совјетски савез био је пионир идеје о заштити становништва од напада из ваздуха. Београђани су могли да се информишу да је круна овог рада било оснивање Друштво за подршку одбрамбеној, ваздухопловној и хемијској изградњи. У Пољској која је готово истовремено кренула у овај процес као и Совјетски савез, главна инстанца била је „Друштва противгасне одбране“. Француска је нешто касније отпочела да ради на припреми и заштити становништва од напада из ваздуха. Током тридесетих оснивањем „Народног одбора за ваздушну одбрану“ и „Генералне инспекције за ваздушну одбрану“ интензивирани су напори државе у овом правцу. Југословенски сусед Италија овај процес је поверила фашистичким организацијама. Министарство унутрашњих послова помогнуто цивилном организацијом „Немачким удружењем за одбрану од напада из ваздуха“ били су замајац овог процеса у Немачкој.⁹

Рат се у јавни дијалог Београђана као и у другим деловима међуратне Европе вратио избијањем сукоба који су од 1936. водили чувари републике и побуњеници на чијем челу ће се убрзо наћи генерал Франциско Франко.¹⁰ Од наведене године почиње интензивно интересовање јавности за тему напада из ваздуха. О овоме сведочи и чињеница да су се током седница посланици у Општини града Београда интересовали које кораке преузима власт како би припремила грађане за одбрану од напада из ваздуха.¹¹

Једна од карактеристика Шпанског грађанског рата у односу на претходне сукобе била је интензивнија употреба авијације приликом вођења ратних операција. Ово је у великој мери и утицало да на страницама које су посвећене извештавању о војним операцијама, вести о нападима из ваздуха буду издвојени у посебне чланке. „Владини авиони бомбардују важније градове у рукама побуњеника“ био је поднаслов у једном београдском листу почетком августа 1936. Ово су у већини биле вести у телеграфском маниру са кратком информацијом где је употребљавана авијација.¹² Како се рат захуктавао тако су и извештаји постајали садржајнији. Крајем августа појавиле су се и прве илустрације са лица места на којима су приказани

⁹ „Како се замишљају напади из ваздуха и вежбе становништва“, Правда, 6. јануар 1934, 31.

¹⁰ Више о овој теми у: Antony Beevor, *The Battle for Spain: The Spanish Civil War 1936-1939*, London: Penguin Books 2006.

¹¹ *Општинске новине*, 24. октобар 1936, 609.

¹² „Побуњеничке трупе налазе се 40 км јужно од Мадрида“, *Време*, 2. август 1936, 1.

удари авијације.¹³ „Ако нас на то приморају онда ћемо један кварт за другим уништавати из ваздуха ма колико то жалили“ биле су речи генерала Франка које су београдске новине пренеле у октобру 1936. Извештавано је да су у Мадриду бомбардоване зграде владе, поште, синдиката, барикаде народне милиције итд.¹⁴

Пакао у коме су се нашли становници шпанског града Гернике није остао непознаница за конзументе дневне штампе у Краљевини Југославији. Дневни лист *Време* је на својој насловној страници од 28. априла 1937. известило да су „Франкови авиони уништили јуче Гернику“. У даљем делу текста истиче се разорност самог бомбардовања, указује се да ниједна зграда није остала читава, да је погинуо велики број цивила, да су авијатичари летели ниско и митраљирали жене, децу и старије грађане, итд.¹⁵ И у наредним данима ово је била једна од тема која је пунила насловне стране дневних новина. Стални дописник дневног листа *Време* пренео је неубедљиво оправдање за овај злочиначки чин генерала Франка. Истицано је да је међународна јавност шокирана и преношене су осуде многих светских политичара.¹⁶

Избијање Другог светског рата додатно је приближило страхоте употребе бомбардерске авијације Београђанима. Пољска се прва нашла на удару моћне Луфтвафе. У извештајима са фронта штампа је спорадично пратила и дејствовање авијације по урбаним срединама.¹⁷ Новинари су се трудили да укажу на снагу којом немачка авијација бомбардује мете у овој земљи. Дневни лист *Политика* имала је ексклузивне информације са лица места од свог дописника Грге Златопера.¹⁸ Истицана је количина бомби која је избачена и саопштаване процене људских и материјалних жртава. У својим главама грађани су могли да формирају слику Варшаве пред сам пад у руке немачке армије. Био је то град у коме је услед бомбардовања са земљи и ваздуха „велики број кућа порушен“ са бројним цивилним жртвама.¹⁹ Посебно је истицан ефекат запаљивих бомби на грађевине овог града.²⁰

¹³ „Побуњенички авиони бацили су на Мадрид 400 тешких бомби“, *Време*, 25. август 1936, 1.

¹⁴ „Ако затреба порушићемо једна кварт за другим, изјављује генерал Франко“, *Време*, 13. новембар 1936, 3.

¹⁵ „Франкови авиони уништили јуче Гернику“, *Правда*, 28. април 1937, 1.

¹⁶ „Док је 168 бомбардера бомбардовало Гернику 51 ловачки авион сипао је ватру митраљезима“, *Време*, 30. април 1937, 1.

¹⁷ „На Варшаву су у току јучерашњег дана извршена четири напада из ваздуха“, *Политика*, 2. септембар 1939, 4.

¹⁸ Више о животу и раду новинара Грге Златопера, са посебним акцентом на његов рад у Пољској у: Војан Симић, „Poljska i Poljaci u izveštajima dopisnika „Politike“ Grge Zlatopera (1936-1939)“, у: *Jugoslavija i Poljska : odnosi u XX veku : međunarodni tematski zbornik radova*, Momčilo Pavlović i drugi, 41-52.

¹⁹ „Немачки ултиматум за предају Варшаве истекао је јутрос у 3 часа“, *Правда*, 18. септембар 1939, 2.

²⁰ „Пољска престоница гори већ два дана, али добрана не помишља на предају града“, *Правда*, 28. септембар 1939, 5.

Дописник из Варшаве дневног листа Правда пружио је својим читаоцима прилику да се упознају са изгледом једног подземног склоништа: „Кроз челична нека врата, која се херметички затварају, ушли смо у одређено склониште. Биле су то беле. Чисте одаје. Свуда клупе, столице, канте са водом. По зидовима разног облика плехани канали, који су разним вијугама и путевима шарали белину зида, завршавајући се отвором са некаквом решетком или ситом. Из тих отвора излазио је свеж, пријатан, чист ваздух... [ ]...Али оно што нас је највише изненадило, ту је бифе и станица за прву помоћ заједно са креветима.“²¹

Праћено је и дејствовање авијације на Западном фронту. У почетном периоду преношене су извештаји великих новинских агенција у којима су у краткој форми пружане информације о нападима. Грађане швајцарског града Шафхаузена узнемиравали су звуци мотора француских авиона који су летели на немачкој територији и бомбардовали војне фабрике.²²

Ни бомбардовање „града светлости“ није остала непознаница за читаоце дневних новина у Београду. Читаоци су информисани да је 3. јуна 1940. на Париз и ужу околину пало више стотина запаљивих и експлозивних бомби и да су дејствовали „највећи немачки бомбардери који могу да носе више тона експлозива“. Анализом мета које су одабране новинари нису имали двојбу да је циљ бомбардовања био се „да униште војни објекти, а исто тако и да се шири панику међу становништвом“. Овај налет немачких авиона однео је животе око 40 лица, а 60 је било рањено. Преношене су и вести које нису биле важне за сам ток и ефекте бомбардовања али су представљале куриозитет који је несумњиво био интересантан широкој читалачкој публици. Једна од оваквих вести је „добра срећа“ која је послужила америчког амбасадора у овој земљи и француског министра ваздухопловства. Пред сам почетак ручка, који је био сервиран на балкону зграде где се одржавао састанак, огласиле су се сирене за узбуну. Верујући да је немогуће бомбардовање Париза наведени политичари остали су да посматрају шта се дешава када је након неколико тренутака „једна бомба пала на два корака од њих“. Како самостално закључују „само провиђење“ их је спасло да се ова експлозивна направа није активирала.²³ Несумњиво ова прича имала је и своју скривену едукативну поруку- када сирена засвира бежи у склониште.

Посебно поучне биле су информације које су дневне новине пружале о бомбардовању градова на територији Велике Британије. Дописници су

²¹ „Како сам се осећао у подземном склоништу“, *Правда*, 27. септембар 1939, 6.

²² „Изгледа да су француски авиони трипут у току ноћи бомбардовали Фридрихсхафен“, *Правда*, 27. септембар 1939, 3.

²³ „На Париз избачено је око сто бомби и убијено око четрдесет а рањено око шездесет лица“, *Време*, 4. јун 1940, 14.

и пре отпочињања битке за Британију слали извештаје у којима је вршена процена на који начин би Немачка могла да угрози „Британска острва“. Једна од могућности која је истицана било је бомбардовање. Истицано је да су и немачки стручњаци свесни да ће Велика Британија за разлику од Пољске и Норвешке, пружити много јачи отпор у ваздуху. Овоме у прилог сведочиле су и свакодневне припреме које су вршили Енглези. Искључивана је инвазија, а као реална опција истицано је спровођење „неке врсте опсадног стања“ са „истовременим бомбардовањем конвоја бродова, самих трговачких лука поморских и ваздушних база, индустријских центара“.²⁴

Први извештаји о самим бомбардовањима енглеских градова били су информативног карактера и углавном преузети од страних новинских агенција.²⁵ Објављивани су и аналитички чланци у којима, је на основу егзактних података, анализирана стратегија и губици немачке и британске авијације. Истицано је да немачки ваздушни удар усредсређен на Лондон који је „срце и мозак енглеске империје“. Пружани су и детаљи са лондонских улица како би читаоци могли да стекну што бољи утисак. У једном од наведених истиче се: „Пакао и хаос тумарају данас овом некада најмоћнијом престоницом света. Безобзирно ројеви немачких ловаца и разарача крче пут својим бомбардерима ка одређеним циљевима.“²⁶ Описиване су и различите ситуације из којих су читаоци могли да извуку поуке. Приликом једног напада у октобру 1939. становници Единбурга нису били упозорени сиренама. Услед овог пропуста грађани су се у тој мери опустили да су масовно изашли на улице и посматрали „како шрапнели експлодирају, у облацима са обе стране залива, како падају бомбе и како маневришу бомбардери“.²⁷ Посебно важан био је визуелни материјал који је илустровао наведене чланке. Објављиване су фотографије авиона након бомбардовања, одбрамбених положаја на земљи, ефекти бомбардовања итд.²⁸ У овом формату извештавано је током целокупне Битке за Британију, а последњи извештај објављен је дан пред почетак Априлског рата.²⁹

Новинари су настојали да из дотадашњег ратног искуства укажу на могуће поуке. Писани су аналитички чланци у којима су издвајане главне

²⁴ „Енглески стручњаци не верују да ће Немци поћи у непосредан поход на Британска острва“, *Време*, 6. јун 1940, 5.

²⁵ „На Енглеску су јуче извршена четири напада“, *Време*, 1. октобар 1940, 1.

²⁶ „Начин дејства британске и немачке авијације“, *Време*, 1. октобар 1940, 5.

²⁷ „После немачких напада на Шкотску јуче је у многим енглеским градовима дат знак на узбуну због појаве немачких авиона“, *Време*, 18. октобар 1939, 5.

²⁸ „Немци су бомбардовали Лондон, Ливерпул, Беркенхед и Манчестер“, *Политика*, 12. октобар 1940, 4; „Рат у ваздуху се појачава“, *Политика*, 29. октобар 1940, 7.

²⁹ „Прошлогодишњи биланс рата у ваздуху“, *Време*, 2. јануар 1941, 1; Немачки авиони бомбардовали аеродроме у Енглеској, а енглески ратну луку Брест“, *Време*, 5. април 1941, 3.

карактеристике напада из ваздуха. Фактор изненађења апострофиран је као једна од заједничких именитеља већине напада из ваздуха. За оваква искушења био је спреман „само народ који има високи ваздухопловни дух“ и који „може да схвати тежину садашњих ваздухопловних напада свих данас зараћених страна“, истиче се у једном од новинских чланака. Ово је подразумевало да је становништво „спремно и пре евакуације, за дочек тих догађаја још у пуном току мира“.³⁰

Едукација грађана

Како би се спремило становништво у „току мира“ било је неопходно извршити едукацију. У београдској штампи приметан је велики број чланака који је са теоријског нивоа анализирао најважније сегменте напада из ваздуха. Овакви чланци у већини су настајали на основу стране и домаће литературе, писани су од стране стручњака или су објављивани преводи из светске штампе. Они су требали да пруже, што ширем слоју грађанства, елементарне податке и упознају их са овом темом.

Једна од великих недоумица била је која врста бомби је била најопаснија у случајевима када се употребљава у градским условима. Због чињенице да се отровни гас шири ваздухом владало је уверење да је бомбардовање бомбама са оваквим пуњењем најопасније. Београђани су уверавани да ово није случај и да „гасне бомбе долазе на задње место“. Као најразорније истицане су бомбе од 100 килограма које имају ударну снагу да разоре „кућу од четири спрата“ и пробијају бетон од 90 центиметара. Једини лек против овог оружја било је специјално склониште чија изградња је била веома скупа. Грађани су охрабривани подацима да су ове бомбе скупе и да ће их непријатељске снаге користити само за бомбардовање важних војних мета, а да су њихови домови угрожени једино у случају промашаја.

Истицано је да су по цивилне мете опасније запаљиве бомбе од једна до два килограма које су авиони могли да носе у великом броју. Због тежине нису имали велику ударну моћ, али довољну да пробију таваницу, развију температуру од 3.000 степени и направе велики пожар у додиру са „запаљивим материјама“. Као неформална мера заштите предлагано је да се један од станара који није војни обвезник делегира за ватрогасца. Њему је био предвиђен веома незахвалан задатак да у тренутку напада седи на крову и када види да је бомба пала приступи одмах гашењу. У односу на наведене бомбе гасне су биле готово безопасне, али само ако се користе гас маске. Након овако детаљне елаборације бојних средстава које користе борбени авиони аутор није пропустио прилику да охрабри читаоце: „Сваког треба убедити да је одбрана против сваког оруђа могућа и да људски ум

³⁰ „Офанзивна и дефанзивна снага ваздухопловства“, *Правда*, 6. јануар 1940, 13.

уколико проналази средства за уништење исто тако проналази увек и средства за одбрану“.³¹

Београђани су информисани и о улози војне авијације у одбрани „ваздушне државне територије“. Сугерисано је да је напад најбоља одбрана у погледу онеспособљавања непријатеља да врши бомбардовањем. Ово је подразумевало да се исти предухитри контра бомбардовањем аеродрома од стране ловачке авијације. Друга варијанта била је успостављање квалитетне службе осматрања и оспособљавање ловачке авијације. Од добро организоване службе осматрања очекивало се да правовремено пружи информације о кретању и структури непријатељског напада. Ловачка авијација морала је да располаже у довољној мери апаратима који су поседовали аутоматске топове и митраљезе, радио апарате, кадар обучен да командује, изврши брзу концентрацију снага итд.³²

Важан сегмент у информисану обичних грађана била су предавања која су одржавали стручњаци на ову тему. Београдски одбор али и разна удружења и организације били су организатори. Предавању су одржаван у квартовима Управе града Београда, седиштима удружења, на радију итд. Већина ових предавања пропраћена је од стране штампе одговарајућим чланком чиме су и они који нису присуствовали добили прилику да усвоје нове информације. У јулу 1935. најпознатији стручњак за ваздухопловство, како су то новине потенцирале, Тадија Сондермајер одржао је предавање на коме је изнео своју експертизу како „се најбоље може Београд бранити од напада из ваздуха“. Према његовом виђењу Београд је на одличном положају који му због свог земљишта и струјања ваздуха обезбеђује потпуну заштиту од отровних гасова. Као три основна елемента за одбрану навео је противавионску одбрану, гас маске, склоништа и брзу евакуацију. Сматрајући подземна склоништа „клопкама у којима имају да се живи сахране“ због опасности од затрпавања и продора отровних гасова овај прослављени авијатичар је био против изградње објеката овог типа. Предност је пружао брзој евакуацији становништва као јефтинејем и безбеднијем решењу.³³

Чланови Аероклуба позвали су у госте у октобру 1936. „др. Ханцијална немачког стручњака за одбрану од напада из ваздуха“ који је одржао предавање у просторијама клуба уз присуство угледних званица. Долазак овако уваженог госта изазвао је велику пажњу. Новине су све пропратиле одговарајућим текстовима у којима су читаоцима пружили сиже предавања. Овај немачки стручњак поновио је да опасност од бомби пуњеним бојним отровом није значајна за становништво градова и да ће се овај начин бомбардовања практиковани у већини на фронтима. Према његовим

³¹ „Колика је опасност од ваздушног напада?“, *Време*, 19. октобар 1936, 1.

³² „Рационална организација ваздухопловства“, *Време*, 22. јануар 1937, 12.

³³ „Одбрана Београда из ваздуха“, *Општинске новине*, 1. август 1935, 494.

предвиђањима градска насеља ће бити прво бомбардована са „експлозивним бомбама (разорне), за њима пожарне, па гасне које ће натерати становништво да створи панику и на тај начин дође у највећу опасност“.³⁴

И архитекте су се укључиле у едукацију становништва на ову тему. У Клубу архитеката и инжењера предавања је држао професор Београдског универзитета инжењер др Никола Житковић „који се нарочито истакао својим радовима на одбрани од напада из ваздуха и грађењу утврђења у ту сврху“. По тематском принципу поделио је предавање на два дела и у склопу истих приближио посетиоцима следећа питања: „разорних средстава при нападу из ваздуха, о дејству експлозивних бомби, о подацима о пројектовању грађевина за сигурност од напада из ваздуха, о типовима заклона и принципа за пројектовање и извођење индустријских грађевина и станова“, „о основним типовима индустријских и стамбених грађевина за заштиту од експлозивних бомби, те о проту-средствима и мерама за спасавање“.³⁵

Они Београђани који су поседовали радио апарате, или су имали приступ истима, могли су о овим темама да се информису и слушајући радио програм Радио Београда. На таласима овог радија предавања је у октобру 1936. „О одбрани Југославије од напада из ваздуха“ држао Драгомир Николић директор фабрике авиона „Рогожарски“. Ово предавање преведено је и емитовано на албанском и мађарском језику.³⁶ Од 1937. интензивирани су предавања путем овог средства информисања. У мају исте године је емитована серија предавања коју су одржавали војни и цивилни стручњаци на најразличитије теме.³⁷

У којој мери је заштита цивила од напада из ваздуха освојила удео у јавном дискурсу сведочи појава посебних приватних часописа на ову тему. У октобру 1936. из штампе је изашао први број „Ваздушне одбране“ „листа за поуку становништва против ваздушних напада“. Овај часопис излазио је два пута месечно и био је препоручен од стране Министарства унутрашњих послова и других организација укључених у процес обуке становништва од напад из ваздуха. Последњи број објављен је 1940. Исте године у децембру покренут је и лист „Ваздушна самоодбрана“ чије уредништво је испред себе поставило као циљ обуку „становништва у пасивној одбрани од бојних отрова“. Нажалост нисмо уверени да су успели да остваре своје намере с обзиром да је изашао само један број.³⁸

³⁴ „Пуштање течних отрова на фронт“, *Време*, 28. октобар 1936, 6.

³⁵ „Предавање инж. г. Николе Житковића у клубу архитеката“, *Време*, 11. фебруар 1937, 9.

³⁶ „Предавања“, *Време*, 20. октобар 1936, 10.

³⁷ „Предавање о одбрани напада из ваздуха на Краткоталасној радио станици“, *Правда*, 18. мај 1937.

³⁸ „Ваздушна самоодбрана“, *Време*, 22. децембар 1936, 13; Вук Драговић, *Српска штампа између два рата: основа за библиографију 1915-1946*, 1, Српска академија наука: Београд 1956, 46.

Важан сегмент било је и упознавање са литературом на ову тему. У дневним новинама објављивани су прикази књига домаћих и страних аутора. Једна од књига која је представљена у дневном листу „Време“ у децембру 1934. била је „Ваздушна одбрана територије“ чији су аутори били француски генерали Нисел и Шабор. Читајући приказ овог уџбеника намењеног цивилном становништву Француске Београђани су могли да се упознају са: „природом ваздушних напада“ и средствима која се употребљавају приликом истих; „о организацији одбране, активним и пасивним средствима и корацима које је у овом погледу неопходно испунити у мирнодопском периоду“. Чланак је обогаћен и графичким приказом дејства бомби различите тежине који обезбеђују визуелизацију целокупне теме.³⁹

Склоништа и опрема

Инфраструктура и опрема намењена одбрани из напада из ваздуха била је тема која је посебно обрађивана у дневној штампи. Читајући ове чланке Београђани су могли да се упознају да склоништа могу бити „од обичних ровова до армираног бетона“. Сви грађани заинтересовани за изградњу истих могли су да добију планове „код месних одбора и Официрских задруга“. Паркови, дворишта, празни плацеви била су идеалан места за копање ровова. Отворени ровови могли су да штите од разорних бомби, а затворени и од бојних отрова. Београђанима је сугерисано да овакве заклоне треба да граде у сваком дворишту, јер су идеална за заштиту од „парчади распрснутих бомби“.⁴⁰ Како ово изгледа у пракси грађани су могли да виде уживо на Калемегдану у септембру 1939, где су под надзором Београдске општине ископани први ровови.⁴¹

Београђани су извештавани и о изградњи инфраструктуре и набавци опреме предвиђене за заштиту од напада из ваздуха. У један сат преподне 24. октобра 1935. Београђане је изненадио звук сирене. У новоотвореној ватрогасној станици на Ташмајдану инсталирана је електрична сирена чији је звук допирао до Бановог брда.⁴² Без обзира на ову иницијативу власти нису успеле до 1940. да обезбеде да целокупна територија Београд буде покривена звуком сирена са оваквим техничким карактеристикама. Према свему судећи није било довољно новчаних средстава, те је априлу

³⁹ „Једна француски уџбеник за обуку цивилног становништва у одбрани против напада из ваздуха“, 21. децембар 1934, 4.

⁴⁰ „Дужност је сваког појединца да преузме све препоручене мере заштите“, *Време*, 15. мај 1940, 5.

⁴¹ „Како ће се становништво заштити од напада из ваздуха“, *Време*, 21. септембар 1939, 8.

⁴² „Пробе са новом сиреном за објављивање пожара у Београду“, *Правда*, 24. септембар 1935, 10.

исте године донета одлука да се инсталира додатних 120 ручних сирена на свим важнијим раскрсницама у Београду и Земуну.⁴³

Током извештавања о изградњи појединих објеката пружане су и информације да ли је предвиђено и склониште. У октобру 1936. су родитељи који су намеравали да упишу своје ћерке у „Другу женску гимназију“ могли да буду спокојни јер је ова школска установа добијала нову зграду са склоништем за заштиту од напада из ваздуха. Приликом полагања темеља за нову зграду на углу Бранкове и Поп Лукине у којој је седиште требало да буде више пореских институција истакнуто је да ће ова палата имати једну новину: „велико склониште од напада из ваздуха“.⁴⁴ Велика склоништа била су и својеврсна туристичка атракција. У организацији владарске куће Карађорђевића Београд су у децембру 1937. посетили младићи и девојке из различитих делова Краљевине Југославије. Одмах након посете београдском зоолошком врту домаћини су их одвели у зграду Црвеног Крста како би се упознали са „веома модерним склоништем против бојних отвора“. Овом приликом пружено им је и кратко предавање на тему како „се треба чувати приликом ваздушних напада и какву улогу у том случају играју склоништа ове врсте“.⁴⁵

По избијању Другог светског рата интензивирана је државна иницијатива у овом погледу. Најбољи пример је организовање посебне изложбе која је као тему имала пасивну заштиту од напада из ваздуха. Изложбу је осмислио и извео Одсек за одбрану од напада из ваздуха, а отворена је 21. априла 1940. Поставка је била подељена на „одељке, тако да је посетиоцима пружала потпун преглед организације пасивне заштите у граду Београду“. У првом одељку приказан је технолошки развој гасне маске кроз различите периоде и службе за објављивање опасности и везу. У одељку „Служба за одстрањивање бојних отрова била су изложена гумена заштитна одела...[]...ручне лабораторије, барјаци разних боја, којима се обележавају затрована места итд“. У одељку ватрогасне службе приказана је опрема за гашење пожара. Велико интересовање посетиоци показали су за „Одсек инструкторског материјала, санитетске службе, личне заштите“ у којем су пластично биле приказане озледе од разних бојних отрова и њихово деловање. У изложби је свој одељак имала и војна авијација, која је изложила авионе и бомбе различитих врста. Током трајања изложбе у биоскопској сали пуштани су филмови са тематиком пасивне заштите.

⁴³ „На свим важнијим раскрсницама у Београду и Земуну монтираће се сирене у случају опасности од напада из ваздуха“, *Време*, 2. април 1940, 13.

⁴⁴ „Темељи палате Друге пореске управе, финансијске контроле и лабораторије Министарства финансија освећени су данас“, *Правда*, 5. јул 1937, 3.

⁴⁵ „Други дан боравка Краљевих гостију у Београду“, *Правда*, 24. децембар 1937, 3.

Процењено је да је изложбу посетило више од 30.000 грађана.⁴⁶ Власти су биле задовољне оваквом посетом и интересовањем грађана у тој мери да су донели одлуку да се продужи трајање изложбе до 3. маја.⁴⁷

Које мере се спроводе у циљу заштите од напада од ваздуха постало је стандардно новинарско питање приликом интервју са стручњацима надлежним за комуналну инфраструктуру Београда. Из београдског водовода су уверавали да по питању заштите пијаће воде од напада из ваздуха Београд „не стоји ни горе ни боље него што је то случај по другим великим центрима у свету“. Ово је подразумевало да стара инфраструктура није заштићена посебно од бомбардовања, а да се приликом градње нових објеката попут бунара води рачуна да они буду под земљом или од материјала који је чвршћи.⁴⁸

Вежбе заштите

Најважнији сегмент у припреми становништва за одбрану од напада из ваздуха представљале су вежбе. Пре извођења самих вежби било је неопходно остварити низ предрадњи и предуслова. У првој линији било је неопходно проценити план и могућности потенцијалног нападача. Подједнако важан предуслов представља увид у одбрамбене прилике града као што су: густина насељености, топографски распоред, метеоролошке прилике, јачину и врсту конструкције грађевина, могућности снабдевања водом и намирницама, саобраћај, гашења пожара, указивања прве помоћи и евакуације. Кључно је било и обезбедити, обучити и распоредити неопходан број кадрова. Други сегмент предрадњи представља доношење тачно утврђеног плана који је морао да обезбеди што реалнији приказ напада, одбране и самозаштите становништва. Овакве вежбе извођене су се од тридесетих година у већини европских градова.⁴⁹

Најближи сусрет Београђана током међуратног периода са методама напада из ваздуха био је приликом извођења оваквих вежби. Од 1933. оне су периодично извођене току дана и ноћи у одређеним деловима града, а новине су детаљно извештавале. У њима је учествовала војска и јединице пасивне заштите. Сигнализацију за узбуну давале су фабричке сирене, пиштаљке парних локомотива и бродова. “Узбуну“ је означавао непрестани писком, а „престанак опасности непрекидно звоњење на свим црквама за време од 5 минута“. У зависности коју бомбу је неопходно да симулира

⁴⁶ „Организација покретне изложбе за пасивну заштиту од ваздушног напада“, *Време*, 10. мај 1940, 7.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ „Београд троши 500 литара воде за пиће у секунду“, *Време*, 12. јануара 1937, 9.

⁴⁹ „Како се замишљају напади из ваздуха и вежбе становништва“, *Правда*, 6. јануар 1934, 32.

пилот је из авиона избацивао цакове са струготином (бојни отров) или светлећу црвену ракету (запаљива бомба). Током ноћних вежби била је погашена улична и кућна расвета у тим деловима града. Они који су возом, аутобусом или неким другим превозним средством допутовали моралу су у том периоду да рачунају да ће, док се не заврше вежбе, време проводити на београдским станицама. Саму вежбу грађани су могли да гледају из својих домова јер је било забрањено свако окупљање. Они необавештени, који су се ипак нашли на улици или су ту морали да буду силом прилика, саветовани су да пронађу безбедан заклон како не би ризиковали да их погоди цак или други реквизити који су избацивани из авиона.⁵⁰

Током извођења овакви вежби на улицама Београда је влада права ратна атмосфера. Београдско пристаниште и мостови били су обавијени густом вештачком маглом, на Калемегдану су пуцали противавионски топови, чула се рафална митраљеска ватра, авиони су у јатима кружили београдским небом и повремено се спуштајући јако ниско бацали импровизоване бомбе. Упоредо су деловали ватрогасци и санитарска служба. Ватрогасци су гасили „пожар“ или симулирајући да панично беже из запаљених зграда спуштали се на импровизованим платненим тобоганима. Санитарска служба пружале је помоћ „рањенима“.

Све ово било је сувише атрактивно за грађанство које уместо да послуша смернице надлежних и склони са улице, окупљало и све посматрало са великом пажњом. Како закључује новинар дневног листа „Време“: „место пасивне одбране становништво је изашло на улице и показало активни интерес“.⁵¹ Још више пажње привлачиле су вежбе које су извођене ноћу. Без обзира на чињеницу што Београђани нису обавештавани о тачној сатници извођења вежби, појачано присуство војске, ватрогасаца и других активних учесника била је довољна најава. Према извештајима репортера са лица места „Београд је улазио све више у једну атмосферу узбуђења, ратне психозе.“ Места која су бомбардери гађали импровизованим бомбама била су окупирана грађанима који су са великом пажњом пратили. На појединим местима знало је и да се окупи неколико хиљада људи, те је полиција била приморана да заводи ред. Рефлектори, „ракетле у ноћи, топовска и митраљеска паљба која се далеко боље чује у ноћној тишини“ „стварале су илузију једне истините опасности, која се ближила престоници.“⁵² Овако оншалантно понашање Београђана нашло се на удару критике новинара који су у саркастичном тону закључили: „Благодарјећи предусретљивости грађанства, које је за време бомбардовања раскошно илумунирало своје

⁵⁰ „Упутства грађанству за одбрану од напада из ваздуха“, *Време*, 27. октобар 1936, 9.

⁵¹ „Изненадни ваздушни напад на престоницу“, *Време*, 6. октобар 1936, 5.

⁵² „Ноћас је извршена вежба ноћног напада из ваздуха на Београд“, *Време*, 18. октобар 1933, 1; „Догађај који је унео забуну међу мирне шетаче“, *Време*, 14. октобар 1936, 4.

домове и листом изашло из улице наш ноћни напад на Београд је потпуно успео... Визија, истина али лако остварљива ако се становници Београда и даље овако храбро држи за време ноћних напада.⁵³

Много безбедније било је посматрати вежбе које су се одигравале на Бањичком пољу. Ове вежбе најављиване су кроз дневну штампу уз велику помпу, а све у циљу да се Београђане мотивишу како би присуствовали у што већем броју. О овоме сведочи следећи део најаве: „Грунуће топови са Бањице, загроктаће митраљези, праснуће бомбе. Пламен ће обухватити један део импровизованог града. Сурваће се мост под ударом бомби. Настаће паника. Цео један сат, можда више, водиће се борба на Бањици борба која ће збиља у многоме личити на рат.“⁵⁴ Како је време одмицало ређале су се вежбе на Бањици. Интересовање није опадало, о чему сведочи податак да је у мају 1937. забележен рекордан број посетилаца од око 15.000 људи.⁵⁵

Подигнуто је једно импровизовано насеље које је имало улице, куће па чак и један мост. Бомбардери који су долазили из правца Земунa имали су задатак да исто „нападно, поруше и запале“, а одбрана да то спречи употребом „авијације, контравионске артиљерије и вештачке магле“. Посебан сегмент вежбе посвећен је понашању цивила. Планери су кренули од претпоставке да је тадашње грађанство било „прилично немарно“. Ово је подразумевало да су се појединци склонили у склоништа, а „неки ће окружени чокањима ракије остати пред кафанама, где ће их задесити сигурна смрт.“⁵⁶

Како је истицано у штампи поред увежбавања трупа овакве вежбе биле су корисне „баш за само грађанство, које се на тај начин упознаје са свим опасностима које му за време рата прете, као и на то на који начин од овакве опасности може да штити и спасе“.⁵⁷ Немамо података да ли је наведено или сама атрактивности вежби мотивисала Београђане да присуствују у толиком броју да су „трибине биле дупке пуне“ и „да је маса света морала заузети места на отвореном пољу“.⁵⁸ Поред Бањичког поља као полигон коришћено је и тркалиште Коњичке школе у Земуну.⁵⁹

Несумњиво једна за публику од најатрактивнијих вежби одржана је на Београдском сајму у априлу 1940. На самом лицу места било је око 9.000

⁵³ „Још једна ратна визија“, *Време*, 19. новембар 1933, 7.

⁵⁴ „У недељу ће на Бањици бити извршен напад из ваздуха на једно импровизовано насеље“, *Време*, 1. октобар 1936, 4.

⁵⁵ „Преко 15.000 Београђана било је јуче на Бањици два ипо часа под импресијом напада из ваздуха“, *Време*, 24. мај 1937, 8.

⁵⁶ „Успео приказ напада на Београд из ваздуха“, *Београдске новине*, 1. октобар 1936, 758.

⁵⁷ У недељу ће на Бањици бити извршен напад из ваздуха на једно импровизовано насеље“, *Време*, 1. октобар 1936, 4.

⁵⁸ *Исто*.

⁵⁹ „Вежбе за заштиту од напада из ваздуха“, *Правда*, 1. јун 1937.

људи, а бројни Београђани посматрали су налете авиона и са моста Краља Александра. Како је текао сам напад и реакција одбране града сазнајемо из следећих редова: „Тачно у 10 и по часова сирене са Централне куле и павиљона Спасићеве задужбине објавиле су да су непријатељски бомбардери прелетели границу и упутили се према престоници. Гледаоцима је преко микрофона саопштено, да нападачи имају за циљ да униште мост Краља Александра и Сајмиште. Одмах по објављивању опасности са Бежанијског аеродрома подигло се десет брзих ловачких авиона, који су пошли у сусрет непријатељу да би га спречили у акцији. Брзим и планским летом, ловачки авиони успели су да онемогуће бомбардере, тако да су „непријатељи“ успели да баце на Сајмиште свега четири бомбе, и то две „запаљиве“ и две пуњене „бојним отровом“.⁶⁰

Након авијације на „сцену“ су ступиле екипе пасивне заштите „једна за другом, по реду условљеним њиховим функцијама“. Први су се пред Београђанима појавили људи обучени од главе до пете у чудним оделима. То су били припадници екипе за утврђивање бојних отрова. Својим инструментима утврдили су да овај непријатељ није имао милости и да је бацао из ваздуха иперит „једна од најопаснијих отрова из групе пликаваца“. Након испитивања терена наступила је санитарска постава која је указала помоћ и пренела „повређене“. „Пожар“ од запаљивих бомби гасили су земунски ватрогасци који су том приликом посетиоцима демонстрирали шта је неправилно и правилно поступање приликом гашења.⁶¹

Бомбардовање као трговачка роба

Колико је тема напада из ваздуха ушла у јавни дискурс и животе грађана Краљевине Југославије сведочи и чињеница да је опрема за заштиту од напада из ваздуха постала редовни трговачки артикал који је масовно рекламиран путем штампе. Ово је створило потребу да држава регулише и настоји да контролише тржиште. Маске и другу опрему фирме, надлежства и обично становништво могло је да купује од произвођача, увозника или месних одбора за одбрану од напада из ваздуха. Цене су биле нормиране из за једну маску са кутијом Београђани су морали да издвоје 120 динара, а 370 динара за заштитно одело.⁶² Поред домаће грађани су могли да купе и опрему страних произвођача. Генерални заступник заштитне опреме немачког произвођача „Дегеа“ била је фирма и више него прикладног

⁶⁰ „Девет хиљада посетилаца на Сајму посматрало је јуче вежбе пасивне заштите од напада из ваздуха“, *Време*, 22. априла 1940, 8.

⁶¹ *Исто*.

⁶² „Нови ценовник о продаји производа за обуку и заштиту становништва од бојних отрова“, *Време*, 24. јун 1936, 9.

назива „Циклон а.д.“⁶³ Фабрика „Унион“ из Земуна производила је и продавала ватрогасне апарате „са уметним снегом 79 С“, ваздушне сирене и кисеоник.⁶⁴ Текстилна индустрија Живојин Вукојичић и синови производила је и продавала „заштитна одела против бојних отрова“.⁶⁵

Београдски сајам је био место где су се спајале комерцијална и едукативна страна ове теме. Од 28. маја до 13. јуна 1938. планирана је „Велика међународна ваздухопловна изложба са изложбом ватрогасних справа, падобрана и справа за одбрану од напада из ваздуха“. Иста је најављивана бомбастично као „најзначајнија манифестација ове врсте на европском Југоистоку“. Организатори су били Аеро клуб „Наша крила“ и Београдски сајам.⁶⁶

И пројектантски бирои су се брзо прилагодили времену. Грађанима је нуђена изградња најмодернијих склоништа која задовољавају све критеријуме прописане „Правилником о заштити од напада из ваздуха“. Технички биро који је био у власништву инжењера Лазара Д. Костића рекламирао се преко дневне штампе и нудио пројектовање и изградњу у новим и старим стамбеним зграда као и двориштима „најмодернијих заклона од ваздушног напада“.⁶⁷

Литература на тему заштите од напада из ваздуха је постала у тој мери популарна да је рекламирана у дневним новинама. Удружење руских инжењера продавала је по цени од 30 динара књигу „Подрумска склоништа од напада из ваздуха у зграда за становање“ намењену пројектантима и кућевласницима.⁶⁸ Публикације генерала Владе Станојевића „Хемијска војна“, „Поуке о гасовима“, „Народ и одбрана земље“, „Зидне таблице о гасовима“ и „Болничарска служба“ препоручиване су као незаобилазно штиво које може да се купи у свим већим књижарама.⁶⁹

Свој допринос у овој сфери пружали су и проналазачи. Један од најиновативнијих био је Божа Обрадовић, творац „Оклопа“-покретног склоништа од напада из ваздуха. Овај београдски архитекта био је човек од „заната“ с обзиром да је „још раније почео да студира проблем изграђивања склоништа“ и да је овим поводом ишао на усавршавање у Француску. „Оклоп“ је настао у његовој радионици која се налазила у близини Дунав станице. Ово склониште било је мобилно, могло је да се укопа, било је конструисано у потпуности од армираног бетона, тешко три тоне, и

⁶³ „Чувена немачка фабрика Дегеа“, *Правда*, 13. август 1937, 19.

⁶⁴ „Фабрика Унион, *Време*, 12. октобар 1939, 15.

⁶⁵ „Заштитна одела против бојних отрова (гасова)“, *Политика*, 21. април 1940, 47.

⁶⁶ „Београдски сајам“, *Београдске општинске новине*, март 1938, 175.

⁶⁷ „Најмодерније заклоне од ваздушног напада“, *Правда*, 28. септембар 1939, 8.

⁶⁸ *Правда*, 9. септембар 1939, 11.

⁶⁹ „Опасност и заштита од напада из ваздуха сазнаћете из књига“, *Правда*, 20. фебруар 1940, 14.

капацитета троје људи. Његов проналазач уверавао је Београђане да су у њему у потпуности безбедни од свих врста напада. Као једину ману истакао је превртање које не би проузроковало последица за његове привремене „становнике“, а своју највећу групу корисника видео је у људима који су били принуђени и да у случају бомбардовања своје радне задатке обављају напољу. „Оклоп“ је био патентиран, а Обрадовић је предвиђао да би уколико уђе у серијску производњу цена склоништа била само 3.000 динара.⁷⁰

Погодна за изградњу склоништа- била је једна од одредница коју су продавци некретнина користили као адут како би што пре пронашли купца. Тако је анонимни Београђанин под шифром сигуран спас тражио зајам у износу од 40.000 динара. За узврат је давао у залог кућу „са плацем засађеним благородним воћем“ и погодним за изградњу склоништа од напада из ваздуха.⁷¹ Овај адут коришћен је и приликом издавања станова о чему сведоче делови следећег огласа: „Станови у новој палати у Церској 33, усељење може одмах... []...долази подрум за дрва и склониште од напада из ваздуха, модерно уређено“.⁷²

Закључак

Напета међународна ситуација, Шпански грађански рат и избијање Другог светског рата утицали су да, од средине тридесетих, опасност од напада из ваздуха постане свакодневна тема у јавном дискурсу тадашњег југословенског друштва. Низали су се извештаји са фронта који су омогућавали читаоцима да се упознају са поражавајућим ефектима бомбардовања. Упоредо објављивани су радови који су аналитички сагледавали ову тему. Њихови аутори су на научно-популаран начин настојали да ширем читалачком кругу приближе све сегменте употребе авијације у ратним операцијама, последицама које оставља иста и факторима који могу да утичу на њихово ублажавање. Овакви чланци били су важан сегмент у едукацији и припреми становништва од опасности напада из ваздуха. Симулација напада из ваздуха кроз вежбе које су се одржавале на београдским улицама и полигонима представљала је директну прилику за становништво, да се што је најнепосредније могуће, без последица, упозна са бомбардовањем. Вежбе ове врсте омогућиле су и државним органима да увиде недостатке и процене могуће понашање цивила током напада. Анализа огласа београдских новина јасно је показала да је опасност од бомбардовања у другој половини тридесетих постала свакодневница грађана. Свеукупно сагледавано можемо да закључимо да су сви кључни сегменти теме бомбардовања из ваздуха били заступљени у београдској

⁷⁰ „Један београдски архитекта“, *Време*, 9. јун 1940, 15.

⁷¹ „Сигуран спас“, *Време*, 7. фебруар 1940, 10.

⁷² „Станови“, *Време*, 21. април 1940, 22.

штампи међуратног периода и да су обични грађани били квалитетно и свеобухватно информисани на ову тему.

Литература:

Antony Beevor, *The Battle for Spain: The Spanish Civil War 1936-1939*, London: Penguin Books 2006.

Вук Драговић, *Српска штампа између два рата: основа за библиографију 1915-1946*, 1, Српска академија наука: Београд 1956.

Bojan Simić, „Poljska i Poljaci u izveštajima dopisnika „Politike“ Grge Zlatopera (1936-1939)“, u: *Jugoslavija i Poljska : odnosi u XX veku : međunarodni tematski zbornik radova*, Momčilo Pavlović i drugi, 41-52.

Richard Overy, *The Bombing War: Europe 1939-1945.*, London: Penguin books, 2013.

Штампа:

Правда,
Политика,
Време,
Београдске општинске новине,

Summary

Rade Ristanović

“TODAY PLANES ARE ATTACKING BELGRADE”: THE BELGRADE PUBLIC AND THE DANGER FROM AREA BOMBARDING 1918-1941.

The tense international situation, the Spanish Civil War and the outbreak of the Second World War influenced that, from the mid-1930s, the danger of air attacks became a daily topic in the public discourse of the then Yugoslav society. Reports from the front followed, allowing readers to become familiar with the devastating effects of the bombing. At the same time, works were published that looked analytically at this topic. Their authors, in a scientific and popular way, tried to bring to a wider readership all segments of the use of aviation in war operations, its consequences and factors that can influence their mitigation. Such articles were an important segment in the education and preparation of the population against the dangers of air attacks. The simulation of aerial attacks through exercises held on Belgrade streets and training grounds

represented a direct opportunity for the population to learn about bombing as directly as possible, without consequences. Exercises of this type also enabled state authorities to see shortcomings and assess the possible behavior of civilians during an attack. Analysis of advertisements in Belgrade newspapers clearly showed that in the second half of the 1930s, the threat of bombing became a daily reality for citizens. Overall, there is no key segment of this topic that was not represented in the Belgrade press of the interwar period.

